FRANCISCI PETRARCHE LAVREATI RERVM SENILIVM LIBER XIIII AD MAGNIFICVM FRANCISCVM DE CARRARIA PADVE DOMINVM EPISTOLA I QVALIS ESSE DEBEAT QVI REM PVBLICAM REGIT.

FERIIS SAECVLARIBVS ALMAE VNIVERSITATIS STVDII PATAVINI ROGATV MARIAE PAPAFAVA DE CARRARIA EDIDIT VINCENTIVS VSSANI.

COLLEGIVM TYPOGRAPHORVM PATAVINVM
EXCVDIT . AN . MDCCCCXXII

Petrarca, Francesco

FRANCISCI PETRARCHE LAVREATI ❧ RERVM SENILIVM LIBER XIIII ❧ AD MAGNIFICVM FRANCISCVM DE CARRARIA PADVE DOMINVM ❧ EPISTOLA I ❧ QVALIS ESSE DEBEAT QVI REM PVBLICAM REGIT.

FERIIS SAECVLARIBVS ALMAE VNIVERSITATIS STVDII PATAVINI ❧ ROGATV MARIAE PAPAFAVA DE CARRARIA ❧ EDIDIT VINCENTIVS VSSANI. ❧

COLLEGIVM TYPOGRAPHORVM PATAVINVM
EXCVDIT . AN . MDCCCCXXII

NOVELLO . PAPAFAVA . DE . CARRARIA

A . D . VI . IDVS . MAIAS . AN . STVDII . PATAVINI . DCCI

SVMMVM . DOCTORIS . GRADVM . ADEPTO

MARGARITAE . COMITISSAE . BRACCI . TESTASECCA

MARIA . BRACCESCHI . PAPAFAVA . DE . CARRARIA

FILIIS . SVAVISSIMIS . MATER

Cum iam in eo esset ut Patauina peruetus Vniuersitas octaui aetatis suae saeculi ortum beatissimum celebraret sollemnibus festis, Maria Papafaua quae ex amplissimo Perusino genere in familiam Carrariensium nobilissimam nupsit et Patauinae ciuitati est inserta, ut memoriam antiquorum temporum replicaret, consilium cepit litteras accuratius typis mandandi quas extrema aetate iiij a. d. Kal. Decembres an. MCCCLXXIII Franciscus Petrarcha ad Franciscum Carrariensem misit, qui ad gubernacula Patauinae rei publicae sedebat. In his enim litteris et de Athenaeo uel Studio, ut maiores nostri aiebant, quod pari amore duo illi uiri complectebantur, facta est mentio, et de subtiliori scientia et cognitione rerum, qua ornati doctores nostri in doctrinae studiis excellebant, (cf. p. 18, 19, 42 sqq.) et per ora hominum, ut Ennianis utar uerbis, uolabant. Cum consilium probassem, me editoris fungi munere illustris femina uoluit. Ego uero in re perficienda, propter rationem breuitatis ac temporis codicibus praetermissis, qui in bybliothecis exteris adseruantur, praeter unum Matritensem bybliothecae Nationalis signatum Q. 107. 5799, cuius exemplar radiis solis expressum Victorius Rossi, uir amicissimus et his studiis deditus, mihi Romae commodauit, ad eos me codices conuerti qui in Italia praesto erant: ex quibus omnibus duos potissimum selegi, quos quidem duces sequerer, omnium antiquissimos, Florentinos: alterum bybliothecae Nationalis signatum C. 5. 2560, alterum bybliothecae Laurentianae, signatum Acq. e Doni 266; codicem etiam Venetum, Marcianum 1547, in subsidium uocaui; omnes cum editione principe emissa Venetiis a. MDI per Simonem De Luere contuli, hisque copiis instructus libellum emendaui, editionem confeci. Vbicumque uero duo Florentini codices dissidebant, lectionem codicis bybliothecae Nationalis praetuli; cuius rei causam probabilem doctis existimatoribus suppeditabunt uariae lectiones loci byblici p. 28. 23 laudati.

De re ortographica quam uocant, eam scripturam, quae in libris Petrarchae ipsius manu scriptis tradita est, quatenus potui, diligenter restitui; quod ad orationis distinctionem attinet, notas et rationem nostri temporis sum secutus.

Scr. Pataui a. d. III. Nonas Maias

Vincentius Vssani

FRANCISCI PETRARCHE LAVREATI RERVM SENILIVM LIBER XIIII AD MAGNIFICVM FRANCISCVM DE CARRARIA PADVE DOMINVM EPISTOLA I QVALIS ESSE DEBEAT QVI REM PVBLICAM REGIT.

Dudum tibi, uir clarissime, scriberem. Et tuo more tu interdum me leniter admones, et indignum esse uideo inter tot mediocrum et magnorum nomina preteriri tuum nomen, et paternis et tuis beneficijs ita de me meritum, ut nunquam michi e memoria delabi sine ingenti possit ingratitudine, nec unquam certe hactenus lapsum sit. Scribere igitur est animus, sed unde incipiam quero nec inuenio. Nam neque unus aditus ad intentum, et pluralitas herere animum cogit ut ambiguum in biuio uiatorem. Hinc crebra nimis in me liberalitas tua ad agendas gratias stilum uocat, et est sane mos percelebris, susceptis amicorum et maxime principum muneribus, grates agere, quem aliquandiu ipse tecum tenui, donec perpetuis et in dies auctis beneficijs atque honoribus tuis pressus, et pro rebus uerba remittere ingenuo pudore prohibitus, munerum magnitudinem quam sermone non assequor, mente complecti memorique silentio metiri potius quam uerbis inanibus consilium cepi.

Hinc exclusus uertor ad amplissimam pronamque materiam tuarum laudum. Nam et hic quoque nonnullorum mos est principes laudare, quod et ipse nonnunquam feci, non tam laudati gratie quam ueritati obsequens et uirtutem laudum stimulis excitans, quibus nichil generosum animum urgere potentius. Qua in re hinc laudantis adulatio, hinc uel maxime inconstantia me offendit. Sunt enim et qui indignos laudent et qui laudatos mira mox animi leuitate uituperent, quo nichil inhonestius, nichil est turpius. In quo quidem maxime Ciceronem noto usque adeo ut quem inter omnes scriptores gentium miror ac diligo, in hoc uno pene oderim: ita ille aliquos, sed in primis Julium Cesarem, laudum fasce dicam an preconio onerat an honorat, eundemque post probris ac maledictis insequitur. Lege illius epistolas ad Quintum fratrem: omnia ibi de Cesare honorifice dicuntur atque amice. Eiusdem ad Athicum epistolas percurre: prima ibi ambigua, ultima queque odiosa uidebis et infamia. Lege ipsius orationes quas uel ad ipsum Cesarem uel eo presente ad senatum habuit: tante ibi cesaree laudes sunt, ut nec mortali debite nec a mortali profecte ingenio uideantur. Sed progredere, lege libros Officiorum orationesque philippicas: inuenies nec affectibus odia nec laudibus inferiora conuitia, utque sit indignior hec tanta uarietas, uiuenti laus et defuncto uituperatio omnis attribuitur. Pati possem equanimius, si uiuum uituperasset extinctumque laudasset. Solet enim mors inuidiam atque odium uel extinguere uel aleuiare. Habet tamen, sortem suam quo soletur, Cesar unum ex omnibus magnum comitem nepotem filiumque suum adoptiuum Cesarem Augustum, qui, licet uirtute minor bellica, certe imperio maior fuit, cui

immodice laudato Cicero idem in hoc animosior uiuo etiam et ad ipsum scribens immodice maledixit.(1) Inuitus de dilecto michi uiro maximo hec loquor, sed dilectior et maior est ueritas. Equidem sic esse doleo, sed sic est. Nec sum dubius ad hec illum, si adsit, suo illo omnipotenti eloquio facile responsurum, sed uerbis ueritas non mutatur.

Id michi nequaquam euenturum reor ut morbo animi laudata uituperem. Verum, ut unde digressus eram, redeam, hac ad tuum colloquium ingressuro, illud occurrit in limine: etsi uera uirtus dignam gloriam non recuset, eamque uel inuitam ut corpus umbra sequi soleat, hic uir tamen, quod indicijs multis percipere potuisti, presens argui maluerit quam laudari, multoque facilius fuerit iustis hunc reprehensionibus quam ueris etiam laudibus promereri. Quid igitur faciam? quo me vertam? Quem laudare sum ueritus, reprehendere non uererer, si tam lata esset reprehendendi materia quam laudandi. Est, fateor, conditio ista mortalium, ut nullus omnino sit irreprehensibilis. Ille perfectus atque optimus dici potest, qui paruis ac paucis obnoxius est. Age ergo gratias deo, qui te talem fecit, ut si equis ingenijs reprehensor tuus laudatorque conuenerint, multo disertior sit laudator, sicut e duobus agricolis et arte equis et robore ille apparebit insignior cui aruum sors dedit uberius, e duobus sicut nautis omni ex parte paribus felicior erit illius nauigatio cui prosperiores aure fuerint et mare tranquillius.

Vt te autem reprehendere et hanc colloquij literalis ma-

(1) Cf. Pseudocic., Epist. ad Octau.

teriam eligere decrevissem, nil in te reprehensione dignum noveram, nisi unum illud de quo aliquando multa tecum nullo teste disserui. Qua in re, si humiles ac fideles monitus meos exaudire dignabere, rem haud dubie et corpori et anime et fame tue presenti et uenture glorie saluberrimam feceris, unde, ut ita ego te nunc alloquar, sicut in campo thesalico Cesarem Crastinus alloquitur, *aut michi uiuo aut mortuo gratias agas* (1). Hic non agam pluribus. Intelligenti enim et scienti omnia quid opus est uerbis? Scis quid uelim, et nil nisi bonum tuum uelle debeo aut possum, teque hoc ipsum scire non sum dubius. Sed et hec transeo sciens nec michi honestas nec tibi placitas esse blanditias.

Que cum ita sint, labor, ut uideo, michi nunc historie longioris eripitur, quod et tibi, ut dixi, minime placitura et publice omnibus nota est, ut sub ipsum scilicet adolescentie tue florem glorioso et magnanimo patre spoliatus, sub quo preclara omnia atque magnifica discere et doctrina poteras et exemplo, eo ipso tempore, quo rectoris adhuc uel maxime indigus uidebaris, ad regimen omnium conscendisti, commissamque tibi rem publicam, immaturo⟨s⟩ superante annos industria, tanta maturitate tamque senili consilio rexisti, ut in primis nullus tumultus in patria tanta mutatione rerum, nulli motus exarserint, ex multa dehinc inopia, quam eris insuper alieni pondus urgebat, breui ad magnas diuitias peruenires; ut deinde paulatim et etate et experientia rerum crescens, non ciuibus tantum tuis egregium te rectorem, sed exemplar aliarum urbium rectoribus exhiberes, ita ut sepe ego finitimos populos tibi

su-

(1) Cf. Caes., B. C. III. 91. 3.

subesse uotis optantes audierim et tibi subditis inuidentes; ut tu interim, nec tumide insolentie nec inerti deditus uoluptati, in hoc unum uigilantissimo studio incubueris, ut te omnes agnoscerent sine desidia tranquillum, sine superbia gloriosum, utque in te modestia cum magnanimitate contenderet. Inter multa igitur decora, cum te pene ex equo etiam minimis adeundum incredibili humanitate prestares, filias tamen tuas conquisitis ab extremo terre preclarissimis nuptijs collocasti; perque idem tempus, quamuis ante alios quietis publice studiosus, quod nunquam tamen aut populo, dum ciuitas communi consilio regebatur, aut cuiquam tuorum, dum tam diu frena rei publice tenuerunt, in animum uenit, solus tu patrijs in finibus oportunis locis arces multas ac ualidas erexisti; atque ad summam sic te in omnibus habuisti, ut et ciues te duce liberi fuerint ac securi, nec ullius sanguis innoxius funderetur, uicinosque omnes uel metu uel amore tueque uirtutis admiratione pacaueris, totque iam per annos florentem patriam serena tranquillitate et constanti pace tenueris, donec tandem aduersarius humani generis, hostis pacis, unde tale nil timebas, bellum tibi repente grauissimum excitauit, quod - tantus amor pacis - intrepidus excepisti diuque ingenti animo gessisti, speratis licet destitutus auxilijs; cumque tibi id utilius uisum esset, pacem pristinam alto consilio reformasti, uno ex actu laudem geminam et fortitudinis et prudentie consecutus. Hec, inquam, et similia multa pretereo, quibus te omnibus tue reipublice aliarumque multarum rectoribus magno spatio rebus ipsis nec tam tuo quidem quam omnium iudicio pretulisti.

Quod si te igitur gloriosius laudare blandum, cum res ipsa te laudet, et reprehendere superuacuum reor: et,

ubi loqui cepi, inexpleto sermone silentium indecorum: quid in animum uenit, dicam: ut describam scilicet quod tibi sine ulla descriptione notissimum credo; sed scienti etiam interdum confert admonitio, dum mens, ipsa bene sibi conscia, in eorum, que probe nouit et frequenter exercuit, memoriam aliquo memorante reducitur, et quo passibus suis ibat, aliene lingue stimulis urgetur. Describam ergo quod sciunt pene omnes, sed dissimulant: qualis esse debeat cui sue patrie cura commissa est. Quo impleri libros posse non sum nescius, ego epistolam implesse contentus ero: plus enim quibusdam una uox quam alijs uerba longissima profuerunt, maiorque est uis in animo audientis quam in eloquio perorantis, quisquis ille sit. Nempe, ut repetam quod dicere soleo, fauilla interior sit oportet, quam flando excites et in flammam erigas. Alioquin extinctum in cinerem nequicquam flaueris. Spero ego, imo quidem scio, in te non modo fauillas consopitas sed lucidas et ardentes, flammamque insuper uirtutis eximiam et capacem omnis boni animum, cui omnium, que audierit, nichil excidere soleat. Sensi quantum epistola una, clara illa quidem et que claro texta erat ingenio, Marci scilicet Bruti ad Marcum Tullium Ciceronem, tibi animum accenderit ad uirtutem [1], ut diu uix aliud loqui posses; et sepe tacitus mecum dixi: hic, nisi uirtutis esset amicus, nunquam tam uehementer hoc tam breui uirtuoso licet elogio moueretur. Sepe etiam ipse michi gratiam habui qui tibi illam epistolam procurassem et obliuione senioque obrutam renouassem.

Ante tamen quam aggrediar quod institui, uerbum

u-

---

(1) Cf. Epist. ad Brut. I. 4a.

unum Ciceronis ipsius tibi, ut arbitror, non ignotum inseram, quo auidius audias qualis esse debeat rei publice gubernator, cum prius audieris quam et ipse deo carus quamque deo cara sit ipsa res publica. Ille ergo rei publice libro sexto (1): *Quo sis, Africane,* inquit, *alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conseruauerint adiuuerint auxerint, certum esse in celo diffinitum locum, ubi beati euo sempiterno fruantur. Nichil est enim illi principi deo qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat acceptius, quam concilia cetusque hominum iure sociati, que ciuitates appellantur. Harum rectores et conseruatores hinc profecti huc reuertuntur*. Erat autem fictum illud in celi arce colloquium. Quis igitur nisi ualde duri cordis et uirtutis osor felicitatisque contemptor non hos appetat labores et hec premia? Quamuis enim paganus sit qui loquitur, non abhorrens tamen est a cristiana ueritate ac religione sententia, etsi in creatione hominum siue animarum diuersus sit eorum loquendi modus et noster.

Nunc peragam quod promisi: et qualis esse debeat patrie rector, expediam, ut hoc uelut in speculo tete intuens, ubi te talem uideris, qualem dico, quod persepe facies, gaudeas, et uirtutum bonorumque omnium largitori deuotior fias atque in dies obsequentior, et ingenti nisu per difficultatum obices assurgas usque ad illum gradum, quo ire altius iam non possis; si quando autem deesse tibi aliquid senseris, faciem ipse tuam, ut si dicam, perfrices et manu operum fame frontem tergas teque ipso formosior uel certe nitidior fieri cures.

(1) Cf. 13.

Sit ergo hic rector in primis amabilis nec bonis formidabilis; malis enim formidabilis necessario sit oportet, si iustitie est amicus. *Non enim sine causa gladium portat, dei enim minister est,* ut ait apostolus [1]. Nichil est enim stultius, nichil a principatus stabilitate remotius quam uelle ab omnibus formidari, quamuis quidam et ueterum principum et nouorum nil magis optauerint quam timeri, et nulla re alia posse imperium teneri quam metu et crudelitate crediderint, quod nominatim de Maximino imperatore barbarico lectum est [2]. Quorum opinionibus nichil est a ueritate remotius. Amari expedit non timeri, nisi eo modo forsitan quo pius filius bonum patrem timet: omnis metus alius eorum proposito est aduersus. Regnare enim diu uolunt securique uitam agere: utrique contrarium est metui, utrique consentaneum est diligi. Et diuturnitatem et securitatem aufert metus, confert utramque beniuolentia, quoque plus fidei dicto sit, audiendus Cicero, imo quidem Ciceronis ore loquens ueritas audienda est. *Omnium,* inquit [3], *rerum nec aptius est quicquam ad opes tuendas ac tenendas quam diligi, nec alienius quam timeri,* nec multo post [4]: *Malus* enim, inquit, *custos diuturnitatis metus contraque beniuolentia fidelis uel ad perpetuitatem*, utque esse sibi rem cordi scias, idem alibi [5]: *Carum esse ciuem, bene de re publica mereri, laudari, coli, diligi gloriosum est; metui uero et odio esse inuidiosum detestabile imbecille caducum.*

Iam loqui de securitate non attinet, quam metu tolli atque extingui nemo tam rudis ignarusque rerum est qui ne-

(1) Cf. Rom. 13. 4. (2) Cf. Hist. Aug. XVIIII. 8. 8.
(3) (4) Cf. De off. II. 7. 23. (5) Cf. Phil. I. 14. 33.

nesciat. Hic occurritur a quibusdam metum hunc in subditis esse non in regnante ⟨af⟩ firmantibus, quo non ipsius sed illorum securitas quatiatur. Quibus ego pro responso notissimum illud obijciam Laberij, equitis romani, docti uiri ac prudentis, in Julium Cesarem: *Necesse est multos timeat quem multi timent* [1]. Quod dictum quo plus habeat uirium, dicto alio simili et ipsius, quem sepe nomino, Ciceronis auctoritate firmandum est. *Etenim,* inquit [2], *qui se metui uolent, a quibus metuantur eosdem metuant ipsi necesse est*. Huius sententie rationem, ne nos imitari pudeat, ab Ennio mutuatur. *Preclare enim,* inquit [3], *Ennius: Quem metuunt oderunt, quem quisque odit, perisse expetit*. Addo ego: quod quisque expetit, fieri studet; ad quod multi autem ualidis urgentur affectibus, uix differri potest.

Que quamuis ita sint, fuerunt tamen et sunt usque hodie qui dicant: *Oderint dum metuant*. Fuit hoc Atrei uerbum crudelissimi tyranni ab Euripide relatum [4]. Id quotidiano usu Gaius Caligula nichil⟨o⟩ Atreo mitior suum fecit [5], nec inuentori faustum nec sequacibus. Quo etiam uti solitum Julium Cesarem opinari aliqui et dicere uoluerunt. Mirum certe si uerum, nam ipse quidem, preter glorie et imperij appetitum, in quo multus, ne dicam nimius, fuit, omnia fecit, quibus esset amabilis potius quam timendus, quadam hinc mansuetudine atque clementia, hinc munificentia et liberalitate mirabili, cum e toto imperio omnibusque uictorijs nichil sibi retinuerit, quod magni testantur

au-

---

(1) Cf. Macr. II. 7. 24. (2) Cf. De off. II. 7. 24.
(3) De off. II. 7. 23. (4) Cic. Cf. De off. I. 28. 97 + III. 21. 82.
(5) Cf. Suet., Cal. 30.

autores, preter dispensandi potestatem: ad ueniam uero tam facilis fuerit, ut de eo Cicero idem (1) scribat quod nichil soleret nisi iniurias obliuisci. Nobile quidem uindicte genus est parcere, nobilissimum obliuisci, ut id sibi pro summo nature bono suus ille nunc amicus nunc hostis attribuat. Quid multa? usque adeo his uirtutibus, ut sileam reliquas, abundans fuit ut nemo magis, etsi ex his premia non sat digna perceperit. Siquidem ab his ipsis quos opibus atque honoribus summis expleuerat, quibus uictor omne ius uictorie omnes inimicitias iniuriasque remiserat, interfectus est; nec eum liberalitas iuuit nec clementia, ut non immerito sibi pacuuianum illud in funere caneretur: *Men seruasse, ut essent qui me proderent* (2).

Quibus ita se habentibus, queri potest, quenam sibi odium causa conflauerit. Nempe odio coniuratio illa non caruit. Ego nullam inuenio nisi insolentiam quandam elationemque animi, quod supra patrium morem sese attolleret, quod nimijs gauderet honoribus et dignitates indebitas usurparet (3). Nondum assueuerat Roma cesareos fastus pati, quos postea longe disparium tales tulit, ut facta collatione mira illa uideri possit humilitas. Si igitur illum talem uirum nulla potentia nulle opes aduersus multorum odia protexerunt, restat inquirere, quibus amor artibus sit querendus; quoniam ut odium ruine, sic amor contrarij causa est: illud precipitat, hic sustentat. Quid hic dicam, nisi unam eandemque rationem esse amoris publici que priuati est? *Ego,* inquit Anneus, inquit Seneca (4), *tibi monstrabo amatorium*

sine

(1) Cf. Pro Ligario 12. 35.

(2) Cf. Suet., Diu. Jul. 84.

(3) Cf. Suet., Diu. Jul. 76.

(4) Cf. Epist. 9. 6.

sine medicamento, sine herba, sine ullius uenefice carmine. Si uis amari ama. Sic est hercle. Et quamuis hic multa et uaria dici possint, tamen hec omnium summa est. Quid magicis opus est artibus? quid pretio aliquo aut labore? Gratuita res est amor, solo queritur amore. Quis tam ferrei pectoris inueniri potest, quem honeste amanti uicem reddere pigeat? Inhonestus enim amor non est amor, sed honesto nomine uelatum odium, non amore sed odio compensandum. Nam turpiter amantem redamare quid est aliud quam scelere scelus confouere et alieni flagitij fieri uelle participem? Igitur hoc omisso ad honestum illum amorem alterum redeamus.

Ex quo utique magnum tibi et honestum gaudium nasci debet, qui te tuis ita carum sentias, quasi non ciuium dominus sed patrie pater sis. Quod cognomen antiquorum principum fere omnium fuit; sed quorundam iuste admodum, quorundam iniuste adeo ut nichil iniustius. Pater patrie dictus est Augustus Cesar, pater patrie dictus est Nero. Ille uerus pater, iste uero hostis et patrie et pietatis. Tibi uerum hoc cognomen obtigerit. Nullus est ciuium, eorum dico quibus pax et requies patrie grate sunt, qui te aliter aspiciat, aliter cogitet quam parentem. Vt id factis meritum euoque perpetuum sit, eniti debes: et facies spero, facies admonitus oratusque quod iampridem per te ipsum facis. Scito autem hoc tibi prestare solam posse iustitiam et ciuium caritatem. Vis esse uerus ciuium pater? Quod filio tuo uis, et ciuibus tuis uelis. Non iubeo ut tantundem unumquemque ciuium ames quantum filium, sed ut filium. Nam deus ipse summus legifer non dixit: *Diliges proximum tuum* quantum te ipsum, sed *sicut te*

ipsum

ipsum (1), hoc est pure, sine fictione, sine utilitatis aut premij respectu, nuda ac gratuita caritate. Audeo tamen dicere sine preiudicio uerioris sententie: etsi non quemque ciuium, omnes tamen simul ciues uniuersamque rem publicam non quantum filium modo uel parentes, sed quantum temet ipsum amare debes. In singulis enim caris capitibus singuli sunt affectus, in re publica autem omnes. Amandi tibi sunt igitur ciues tui ut filij, imo, ut sic dixerim, tanquam corporis tui membra siue anime tue partes: unum enim corpus est res publica cuius tu caput es. Amor autem hic et lenibus uerbis et multo maxime pijs panditur actibus atque in primis, ut dicebam, iustitia et pietate. Quis non amet enim quem pium, quem iustum, quem innoxium, quem sui amantem opinetur? Quod si amori beneficia accesserint, qualia sunt bonorum principum in subiectos, tunc exardescit incredibilis quedam beniuolentie magnitudo, quo nexu ad perpetuum dominatum nullus pulcrior nullus firmior texi potest. Secedant arma satellites stipendiarij tube buccine, in hostes ista uertantur, tibi cum ciuibus non nisi beniuolentia opus est. *Caritate* enim, inquit Cicero (2), *et beniuolentia ciuium septum oportet esse non armis*. Eos autem ciues intelligo qui ciuitatis amant statum, non eos qui quotidianas mutationes rerum querunt; illi enim non ciues sed rebelles atque hostes publici extimandi sunt. Sepe Augustum ipsa in medium res adducit. Huius est notissimum illud (3): *Quisquis presentem statum ciuitatis commutari non uult, et ciuis et uir bonus est*. Itaque qui

(1) Cf. MATTH. 22. 39.

(2) Cf. Phil. II. 44. 112.

(3) Locum non repperi.

qui contrarium uult procul dubio malus, nec ciuium nec uirorum bonorum nomine dignus aut consortio. His te autem artibus natura tua instruit abunde, quibus amor et beniuolentia queri possint. He sunt autem non ad gloriam modo sed ad celum scale, unde ille bonus pater optimum filium alloquens (1): *Cole*, inquit, *iustitiam et pietatem*, *que, cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; et ea uita uia est in celum*. Quis amator celi uiam, qua ad celum pergitur, non amaret?

Quod male autem malos et iniustos principes ab oppressis ciuibus arma defenderint, innumerabilia sunt exempla, sed potentissimos ac pessimos attigisse suffecerit. Nam quid Gaio custodes corporis Germani, quamuis accurrerent, profuerunt (2)? A Nerone enim in extremis casibus stationem militum et custodes diffugisse compertum est (3). At Augusto ac Vespasiano et Tito nulle fuerunt necessarie militum cohortes. Lege Augusti obitum. Non armatos excubitores inuenies sed amicos ciues circumstantes, eumque inter sermones amicorum tandem in osculis multum amate coniugis non quasi [expirantem et quasi] extinctum sed quodammodo consopitum, tum defuncti corpus omnibus plusquam humanis honoribus cumulatum consecratamque memoriam (4). Vespasianus, dum imperatorem stantem mori oportere diceret, inter manus subleuantium expirauit (5). Titus eius filius senatus concursu et infinita gratiarum actione post obitum celebratus est (6), acerba quidem sed pacifica

mor-

---

(1) Cf. Cic., De re publ. VI. 16. (2) Cf. Suet., Cal. 58.
(3) Cf. Suet., Nero. 47. (4) Cf. Suet., Aug. 99-100.
(5) Cf. Suet., Vesp. 24. (6) Cf. Suet., Tit. 11.

morte preuentus, ut de illo scribitur [1], maiore hominum damno quam suo. Quod dictum, nisi fallor, librare habent memorieque mandare omnes, qui in aliquo imperio uitam agunt, ut mors scilicet eorum secura illis et felix, subditis uero formidabilis et damnosa sit. Quorum multi contrario laborant. Sane qua in urbe hi quos memoro multique alij inermes tranquille ac feliciter obiere et honestissima monimenta celeberrimamque memoriam suorum nominum reliquere, in eadem et Domitianus Titi frater interfectus ab eodem senatu contumeliosissimis, ut scriptum uideo [2], atque acerbissimis acclamationibus laceratus, imaginesque eius detracte et solo abiecte, nouissime eradendos titulos abolendamque memoriam decretum. Et Galbe caput hosti oblatum suffixumque haste a lixis et calonibus totis castris hostilibus circumlatum spectaculo ludibrioque fuit omnibus [3]. Et Vitellius apud Gemonias minutissimis ictibus excarnificatus ac confectus uncoque inde in Tiberim tractus est [4]. Similesque casus permulti alij passi sunt. Unde uero uarietas hec mortis aliunde quam de uite uarietate prouenerat? Itaque non inepte principum ille doctissimus, Marcus Aurelius Antonius, qui in summo imperio philosophi et cognomen obtinuit et doctrinam, enumeratis aliquot principum casibus qui se in ordine precessissent, sic conclusit ut diceret singulorum fere mortem uite consentaneam fuisse, seque perinde pacifice morientium ex numero fore presagijt [5], nec fefellit. Quod si ille uir magnus

et

---

(1) Cf. Suet., Tit. 10.
(2) Cf. Suet., Dom. 23.
(3) Cf. Suet., Galb. 20.
(4) Cf. Suet., Vit. 17.
(5) Cf. Hist. Aug. IV. 8. 3.

et sapiens dixit, et sic esse quilibet uir sapiens cognoscit, quis omnino dubitet quin bene atque innocue sit uiuendum, cum propter alia multa uite decora, tum uel ob hoc unum maxime ut bene etiam moriamur? Digna hercle hora illa suprema est que omnium precedentium annorum impendio comparetur, quamquam rectis extimationibus sit momentum illud ad eternitatem transitus. Neque uero est mirari, quando et per limen exiguum ingredimur in immensam urbem et in angusta cimba maria ampla penetramus. Sic per hostium mortis arctissimum ad infinitatem temporum introimus: qualem enim mors hinc animum eduxerit, talem reddet omnibus seculis.

Illud iustitie de qua loquor, munus eximium lateque latissimum, ius suum cuique tribuere, nulli sine ingenti causa nocere, et, causa quamuis affuerit, ad misericordiam inclinare, imitantem celestis iudicis eternique regis morem. Cum misericordia enim omnibus necessaria, eo quod a peccato nemo prorsus immunis sit, et propter fragilitatem nostre conditionis omnibus ferme sit debita, consequens est, ut qui uere iustus esse uoluerit, et misericors sit. Quamuis ergo misericordia et iustitia prima fronte contrarie uideantur, recto iudicio inseparabiliter sunt coniuncte, imo quidem *liquet iustitiam esse misericordiam et misericordiam esse iustitiam,* quod preclare in libro De obitu Theodosij imperatoris (1) sacer ait Ambrosius, ut iam non coniuncte tantummodo sed unum sunt. Nec ideo tamen illud exigitur, ut sicarijs proditoribus atque ueneficis, ceterisque id genus impunitas tribuatur, ne, dum in paucos mi-

(1) Cf. 26.

misericors uis uideri, sis crudelis in plurimos; sed, ut leuitate lapsis atque errore, si sine exempli periculo fieri potest, misericordia non negetur. Alioquin fieri potest ut nimia misericordia et indiscreta lenitas sit magna crudelitas.

Illud preterea ad amorem ciuium promerendum efficax, si rector populi non iustus modo, sed beneficus sit in suos, quod si non possit in singulos, ut saltem in uniuersos: uix est enim qui diligat a quo boni nichil uel publice uel priuatim speret. De amore illo loquor quo amantur principes. Amicorum enim alius quidam amor est sese contentus, nilque uel postulans uel expectans. Hoc in genere est templorum refectio et publicorum edificiorum, in quo quidem ante omnes laudatus est Augustus Cesar ut eum merito Titus Liuius *templorum omnium conditorem aut restitutorem* dicat (1), et ipse, quod Tranquillus ait, *iure sit gloriatus urbem se marmoream relinquere quam lateritiam accepisset* (2). His accedit et murorum urbis edificatio, que res in primis clarum nomen Aureliano peperit, truculento alioquin et sanguinario principi. Qui cum non amplius quam sex annos eosque non integros imperauerit, in tam paruo tempore *muros urbis Rome* quos usque nunc cernimus *sic ampliauit, ut,* sicut Flauius Vopiscus historicus (3), illorum credo temporum mensuram secutus, ait, *quinquaginta prope milia passuum murorum eius ambitus teneant.* Qua in re maiorum industrie gratiam habe qui hanc tibi partem solicitudinis abstulerunt; ut nesciam an ulla usquam uel exterarum urbium uel nostrarum muris nobilioribus cincta sit quam patria tua est.

Nec

---

(1) Cf. IV. 20. (2) Cf. Suet., Aug. 28. (3) Cf. Hist. Aug. XXVI. 39. 2.

Nec minorem ego illos curam uiarum quam murorum habuisse arbitror: etsi enim muri tutum presidium bello sint, uie sunt pacis gratissimum ornamentum. Hoc interest quod muri in longum euum mole sua stant, uie autem assiduo usu hominum et presertim equis atque ante omnia nostris his tartareis curribus deteruntur, quos ego fateor pro uirili parte optarem nondum Erithonius inuenisset; ita non uias tantum sed domorum fundamenta atque in eis habitantium et boni aliquid mente uoluentium. His tu nunc igitur opem fer longa etate conuulsis tuumque auxilium tacita deformitate poscentibus. Non te his difficilem prebere debes. Huius enim non tantum patrie ciuibusque tuis es debitor, cui et patrie decor et ciuium honesta solatia cure esse debent, — suntque, non dubito — sed id ipsum etiam tibi debes. Ex omnibus namque non modo principibus, sed cuiuscumque status hominibus alium non uideor uidisse preter unum clare memorie genitorem tuum, qui tam diu et tam sepe equo patriam permearet. Neque in uobis morem improbo, quibus unum studium unaque rei publice cura est: ciuibus nempe fidelibus conspectus boni principis periocundus est. Curare igitur debes ut quod libentissime facis, securissime facias: ut periculo et difficultate cessantibus ex equestri uectatione facilem atque honestam percipias uoluptatem. Committe igitur rem istam alicui uiro bono tuique et rei publice studioso, neu metuas ne famoso ornatoque homini officij uilioris iniuriam inferre uidearis. Animo bene enim instituto et egregio ciui nichil uile uidebitur quod ad obsequium patrie iubeatur. Historiam locus hic exigit. Fuit Thebis uir fortissimus simulque doctissimus Epaminondas quem, si seposita fortuna que indignos sepe

concelebrat sola uirtus attenditur, aut Grecie principem aut unum ex paucissimis dixisse non uerear. Huic tali uiro, cum quo manifestum est patrie gloriam et natam et extinctam fuisse, sic enim de illo uerissime scriptum est [1] infensi ciues, quod crebrum liberis in urbibus est malum, sternendarum uiarum, quod apud eos uilissimum habebatur, officium commisere, ut uel sic spectatam uiri gloriam obscurarent. Ille nec ferro nec saltem uerbo ultus iniuriam prompto animo commissum munus excipiens: Curabo, ait, ne tam michi delati ministerij obsit indignitas, quam ut mea illi dignitas prosit, ut ex abiecto atque ignobili meas inter manus nobilissimum fiat. Id enim uero splendida mox administratione sic prestitit, ut despectum plebeis quoque negotium illustribus etiam exoptandum linqueret [2]. Idem ego nunc cuicumque industrio ac fideli uiro opus hoc mandaueris, euenturum spero, ut certatim multi postea idem petant, atque ita paulatim caritate ciuium uetus patria iuuenescat.

Vnum michi nunc pene ridiculum occurrit ut scribam, de quo scilicet presens nuper tecum egi nostros inter libellos, cum ad me uisendum tunc uenisses, quem honorem michi indigno se dignatio tua prestat. Ante oculos autem res erat, unde oblata materia est sermoni. Est autem talis patria quidem tua et nobilitate ciuium et fertilitate locorum et uetustate uenerabilis et ipsa etiam urbe Roma seculis multis antiquior, denique et studio ornata et clero ac religionibus et sacris et insigni⟨bu⟩s locis, et ad ultimum Prosdocimoque pontifice et Antonio iuniore et Iustina uir-

(1) Cf. Corn. XV. 10. 4. (2) Cf. Val. Max. III. 7. Ext. 5.

uirgine, quodque nec ego reor contemnendum nec tu reri debes, et te domino ac rectore, et uirgiliano tandem carmine[1] nobilis, hec urbs, inquam, talis, tot preclara fulgoribus, te spectante, nec obstante, cum possis, ceu rus horridum ineptumque, porcorum gregibus deformatur: passim, quocumque te uerteris, grunnientes audias solumque suffodientes aspicias. Fedum spectaculum, tristis sonus. Que nos utcumque iam longa consuetudine toleramus, aduene sunt qui arguunt et mirantur. Quod cum merito omnibus odiosum sit, nulli tamen odiosius quam equitantibus esse debet, quibus cum semper importunum sepe quoque periculosum est, dum occursu fedi et intractabilis animantis equi in stuporem et nonnunquam in precipitium impelluntur. De hoc ergo cum tecum agerem, dixisti statutum populi[2] uetus esse ne id fieret penamque additam, ut porcos in publico repertos auferre uolentibus liceret. Sed an nescis ut homines sic humana cunta senescere? Senescunt iam pene romane leges, et nisi in scolis assidue legerentur, iam procul dubio senuissent: quid statutis municipalibus euenturum putas? Vt statutum illud igitur antiquum ualeat, reuocandum, et uoce preconia publicandum est, penis uel eisdem uel grauioribus appositis. Submittendi aliqui preterea qui uagantes porcos eripiant, ut uel damno admoniti urbani isti pastores intelligant non licere eis quod publice leges uetant omnibus. Qui porcos habent, rure eos alant; qui rus non habent, domi eos includant; quibus autem non est

(1) Cf. Aen. I, 241 sqq.

(2) De hac re cf. I. Tamassia, *Fr. Petrarca e gli Statuti di Padova* in *Atti della R. Accademia di Padova*, 1896-97, N. S. XIII p. 201 sqq.

domus, nec ciuium domos nec honorabilem aspectum patrie dehonestent, nec famosam urbem Patauum haram fecisse porcorum, quia libitum et licitum, arbitrentur. Friuola ista fortasse dicet aliquis; ego nec friuola nec spernenda contendo. Restituenda maiestas sua est urbi nobili et antique, non in magnis tantummodo, sed in paruis, nec in his solum que ad intimum rei publice statum, sed que ad exteriorem quoque pertinent ornatum, ut oculi etiam partem suam de communi felicitate percipiant, et ciues mutata ciuitatis facie glorientur et gaudeant, nec se uillam sed urbem ingressos sentiant peregrini. Hoc patrie debitum, hoc te dignum maximeque tuum censeo. Et de hoc quidem pro re satis est dictum.

Vnum subinde nunc aliud ex his oritur, ut, uijs publicis intra et circa urbem reformatis, paludum in circuitu siccandarum proxime studium sollicita pietate suscipias. Nullo enim modo alio pulcerrime regionis faciem sic ornare potes, et paludibus his obsessos colles Euganeos, late notos ac Minerue ramis et Bachi insignis uberrimo palmite nobiles, sic in ueram telluris optime speciem reformare, quin et Cereri excluse pingua arua restituere, que nunc fedus et superuacuus humor premit. Ita undique utilitas cum decore certabit, tuque multiplicem tibi laudem unico labore conflaueris. Arripe, queso, et hanc glorie partem, quam maiores tui omnes seu non uiderunt seu spreuerunt seu aggredi timuerunt. Tibi tam pio in opere deus aderit. Nam natura adest utique, quod paludes pene omnes altioribus locis sunt, ut ad infima deriuari uel in flumina proxima uel uicinum in mare perfacile ualeant, quo et presentibus terre uber et locorum forma et celi serenitas sa-

lu-

lubritasque proueniat, et posteris uel ob hoc unum tui nominis eterna memoria. Etsi autem, quod indignans sepe audio, his otij inertis amatoribus res impossibilis uideatur, est tamen, quod sensus ipse iudicat quodque incole testantur, non possibilis modo sed facilis. Aggredere tandem, uir magnanime: pium conatum prosper euentus excipiet. Ne te indignam uero curam extimes quam se dignam Julius Cesar extimauit, de quo scriptum est [1] quod ad ultimum inter multa parabat siccare promptinas paludes Istmumque perfodere montem, in quo Corinthus sita est, ut ad orientem arthonque nauigantibus iter compendiosius redderetur. Cuperem tantus esses ut ea cura te tangeret. Nunc paludes tantum patrias non distantes ut promptine erant, sed contiguas positasque sub oculis, dum et uita et sospitas et etas integra est, tuo iussu ac studio expurgandas siccandasque denuncio. Vtque te in risum cogam, ne nil aliud quam uerba ponere dicar in hanc rem, arculam ipse meam alienigena in particulam impense huius offero. Quid ciuibus debitum? quid domino? Ac si forsitan nominatim auxiliaris quantitas collationis exigitur, scies in tempore. Nunc illud respondebo quod Augusto quondam Cesari libertus suus: Confero tibi, domine, ad noui operis impensam quod uidebitur. [2] Sane, quod ad uiarum curam de qua prius agebatur, attinet eo inter cetera promptior esse debes, quo et honestior simulque facilior cura est. Nam, ut audio, publici olim ad hoc redditus deputati sunt, ut sine onere ciuium, sine tua uel erarij iactura fieri ualeat quod res poscit.

(1) Cf. Suet., Diu. Iul. 44. (2) Locum non repperi.

Neque enim inficior neque ignoro ei, cui republice cura commissa est, summo opere prouidendum, ut inutilibus ac superfluis impensis abstineat, ne exhaustum uanis erarium necessarijs non sufficiat. Nichil igitur effundat, nil omnino faciat, nisi quod ad decus aut commodum pertineat ciuitatis, cui presidet; aut regni sic ad summam agat omnia ut administrator non ut dominus. Philosophicum nempe consilium est in Politicis (1) latius expositum, et usu utile deprehensum et consonum equitati. Ceteri enim non rectores atque conseruatores urbium sed predones sunt. Semper illud ergo meminerit quod ab Adriano principe iuste nescio magis an ciuiliter dictum est. De quo Elius Spartianus ita scripsit (2). *Et in concione et in senatu sepe dixit. Ita se rem publicam gesturum ut sciret populi rem non esse propriam*. Ita, inquam, agat omnia, ut rationem de omnibus redditurus, utique enim rationem reddere habet, etsi non hominibus, at deo. Et certe rationarium imperij Augustum Cesarem egrotantem senatui reddidisse notissimum est (3); et quisquis bonam honestamque uitam agere instituit, quocumque in statu sit, ita se gerit, ita cunta circumspicit, ut, si nulli teneatur, possit tamen omnibus reddere rationem causamque probabilem. Hec est enim fere, ut uult Cicero (4), descriptio officij, quod qui negligit, et uirtutem ipsam negligat oportet. Quid autem refert alteri non teneri, cum sibi ipsi sueque conscientie animus teneatur, cui nisi satisfaciat, tristis et anxia uita sit? Iure ergo laudatur illud non optimi licet principis sed opti-

ti-

(1) Cf. p. 1314 b. 40 sq. (11); V. 9. (2) Cf. Hist. Aug. I. 8. 3.
(3) Cf. Suet., Aug. 28. (4) Cf. De off. I. 29. 101.

timun tamen et generose fiducie plenum uerbum in senatu habitum: *Dabo*, inquit Tiberius, *operam ut rationem factorum meorum dictorumque reddam* (1). En plus aliquid quam quod querebamus, non factorum modo sed dictorum ratio. Circa publicorum sane sumptuum parcitatem illud Vespasiani principis considerare profuerit; qui licet multa publice decora liberaliter fecisset, tamen artifici columnas ingentes paruo sumptu se in Capitolium peruecturum promittenti, dignum quidem ingenij precium dedit, at operam non admisit, et, sine, inquit, me plebeculam meam pane pascere (2). Pia prorsus boni principis et laudabilis cura; omni studio famem plebis arcere sobriamque simul copiam comitemque illius honestam letitiam procurare. Siquidem illud Aureliani principis dictum: *Neque enim populo romano saturo quicquam potest esse letius* (3), eque ad omnes populos trahi potest, quos non tam uirtutum, quam uictualium contristat inopia. Sic populorum omnium felicitas in corpore potius quam in animo sita est.

Ex hac nempe solicitudine non modo gaudium popularium procedit, sed etiam securitas presidentium. Nichil est enim terribilius plebe famelica de qua dictum est: *nescit plebs ieiuna timere* (4). Idque non tantum ueteribus scriptis, sed exemplis sepe recentibus et presertim Rome nuper innotuit. Hoc in genere maxime Julij Cesaris laudatur industria: quod et bellis gallicis atque germanicis huic cure semper intentissimus fuerit, et reuersus Romam nichilo

(1) Cf. Suet., Tib. 28.
(2) Cf. Suet., Vespas. 18.
(3) Cf. Hist. Aug. XXVI. 47. 4.
(4) Cf. Lucan. III. 58.

segnior ad conquirendum frumentum necessitatibus populi succursurum nauigia per frugiferas insulas sedula intentione disperserit; neque minus Augusti Cesaris, de quo scribitur, quod frumentum in annone difficultatibus sepe leuissimo, interdum nullo precio uiritim populo distribuit (1). Et hec quidem ita demum uera principis laus est, si non adulandi animo, ut multi solent populos mulcere, quo patientiores habeant liberiusque decorient, sed uera et patria fit pietate. Quod in ipso Augusto clare patuit, qui cum populum fame laborantem nunc, ut dixi, leui pretio nunc gratuita liberalitate releuasset, de uini inopia lamentantes acri et sobria oratione redarguit, ut constaret non blandum principem sed salubrem esse et amantem populi. Dixit enim urbem Romam aque ductibus abundare quibus siti hominum esset occursum: idque a Marco Agrippa genero suo factum ait (2), et siluit Tiberim menibus illabentem. Et reuera non est par frumenti ratio et uini: cum illud uite necessarium sit semper, hoc sepe damnosum. Neque tamen hoc minus populo placuisset, uoluptaria prope quam necessaria plus amanti; uerum optimus ac prouidentissimus princeps non quod delectaret, sed quod prodesset attendit. Hec nimirum cura frumentaria tam principum sua est, ut eam malis quoque et inertibus fuisse comperiam: ex quo quanta bonis esse debeat pronum sit aduertere. Qua te tamen magna ex parte deus liberat ac natura earum regionum quibus presides, ubertate que prestat, ut sepius alijs subuenire soleas quam ab alijs mendicare. Consilium est tamen ut in prosperis quoque paratus sit animus ad aduersa,

et

(1) Cf. Suet., Aug. 41.

(2) Cf. Suet., Aug. 42.

et uelut e specula non quid est tantum, sed quid esse possit, uigili cogitatione prospiciat: ne qua eum inopina mutatio rerum turbet. Hactenus necessaria nescio an pluribus an paucioribus quam necesse erat, attigerim. Nam illa in uisceratiombus ac ludis circensibus et ferarum peregrinarum exhibitione luxuria ad nichil utilis, delectationem solam ac libidinem oculorum habens brevem nec honestam quidem nec honestis dignam oculis, quamuis insano pessimoque rerum iudici uulgo grata, repudianda tamen est penitus. Vbi non satis possum romanorum ueterum sapientiam admirari, qui cognoscentes rei uanitatem, ut per ambitionem populo cari essent, non uererentur in hanc rabiem, uertendum in alios usus, erarium exhaurire; de qua re si loqui velim, et qui duces in hoc lubrico suis temporibus lapsi sunt, et furores singulorum exequi, longa nimis et a proposito semota erit historia. Itaque ad inceptum redeo.

Si quando igitur rector populum suum grauare aliqua in parte decreuerit; quod nunquam debebit uelle, nisi statu publico urgente, ita id faciat ut eum omnes intelligant cum necessitate luctari et inuitum facere, ac, nisi res cogeret, libentius cessaturum. Erit et sibi glorie ingenti, si in exactione publica aliquid ipse de proprio contulerit, et populi moderator esse se unum e populo pia moderatione probauerit. Quod senatum romanum bello punico secundo consilio ac suasu Valerij Levini consulis multa cum laude hominum fecisse proditum memorie est (1). Quicquid denique fuerit, leuiorem semper et leniorem in partem uergat exactio: et illud, etsi, ut dixi, non boni admodum principis,

op-

(1) Cf. Liv. XXVI. 34.

optimum tamen uerbum e memoria non discedat, qui presidibus onerandas tributu prouincias suadentibus rescripsisse legitur *boni pastoris esse tondere pecus non deglubere* (1). Quod si dictum de prouincijs iure laudatur, quid de patria sentiendum? Proinde, quoniam te non nisi bonis et illustribus comparatum uelim, hos imitare, obsecro, atque horum exempla complectere, qui rebus ac uerbis claram laudem iustitie meruerunt. Oblata tibi igitur ab exactoribus tuis magni cuiuspiam lucri spe, Antonium Pium tibi animo prepone, de quo scriptum est quod nunquam letatus est lucro quo prouincialis opprimeretur (2): quanto igitur minus ciuis! Similiterque Constantium, cuius dictum est laudabile: *melius publicas opes a priuatis haberi quam intra unum claustrum reseruari* (3). Eiusque dicti duplex est ratio. Nam plurium et intentior est custodia quam unius et simul utilior, quod priuati de pecunijs per industriam lucrum captant, que apud unum quid nisi iners pondus et inutile per auaritiam aceruantur? Diuitias autem populorum principum esse diuitias quis non uidet? Sicut uice uersa, ut ait ille (4), *non sibi sed domino grauis est que seruit egestas*.

Sunt et alia leuiora ad captandum amorem tamen efficacia, superbis fateor dura principibus, sed, ubi se ad humanitatem animus inclinauit, et facilia et iocunda. Ea uero sunt huiusmodi, consolari, uisitare, alloqui. Habes Adrianum rei huius autorem, de quo ita scriptum est (5): *egros bis aut ter in die et nonnullos equites romanos ac libertinos ui-*

---

(1) Cf. Suet., Tib. 32.
(2) Hist. Aug. III. 6. 1.
(3) Cf. Eutrop. XI. 2.
(4) Cf. Lucan. III. 152.
(5) Cf. Hist. Aug. I. 9. 7.

uisitauit, solatijs refouit, consilijs subleuauit, conuiuijs suis semper adhibuit. Hec ille. Et quis oro tam immitis est animus qui non hac tanta domini sui presertim lenitate mitesceret? Et harum quoque artium nullus abundantior est quam tu. Illis utere naturamque tuam sequere: sic optata prouenient uniuersa. Oppressis et uel morbo uel alia clade laborantibus pia mente compatere: et, si potes, etiam opem fer⟨r⟩e[t] debes. Haud dubie: tui sunt. Quis nisi impius atque immanis, ut suos amet atque adiuuet, exorandus est?

Sicut autem nulla re facilius quam clementia et liberalitate amor queritur plurimorum, sic econtra nil potentius ad odium concitandum quam crudelitas atque cupiditas. Que si inuicem conferantur, crudelitas acrior, auaritia communior: crudelitas durius, sed in paucos seuit, auaritia lenius sed in cuntos. Hec duo uitia innumerabiles tyrannorum ac principum perdiderunt odiososque et infames omnibus seculis reddiderunt. Et tecum diutius quidem loqui de crudelitate non attinet, cuius tam non expers modo, sed hostis es, ut nulli difficilius sit contra naturam niti quam tibi crudele aliquid ne dicam facere sed etiam cogitare. Ignobilis est enim ac pusilli sibique diffidentis animi crudelitas et, potestate ultionis oblata, nil inultum linquere, uitium a natura hominis et presertim principis alienum, cui ulciscendi potestas magna satis est ultio. Vnde illud Adriani breue dictum longum laudabitur in euum, qui cuidam, quem capitalem hostem priuatus habuerat, adeptus imperium trepidanti merito et extrema omnia metuenti placata fronte dixit: Euasisti [1]. De hoc uero nil amplius nisi

quod

(1) Cf. Hist. Aug. I. 17. 1.

quod summum nature bonum est, quantum michi uidetur, humanitas, sine qua non modo non bonus quisquam, sed ne homo quidem dici possit.

At cupiditatem ex animis extirpare difficilius. Quis est namque hominum qui non aliquid concupiscat? Illud hortor atque obsecro, ut, quando honeste ac magnifice uite modo deo largiente consultum est, appetitum concupiscibilem sequi nolis. Est enim sitiens semper inexplebilis infinitus, cui quisquis obsequitur, dum alienum appetit, suum perdit. Miraris forsitan? Sic est hercle: qui aliquid ualde cupit, et id nondum habet et quod habet obliuiscitur. Sic credule uoluntates aguntur in deuia et, dum lucra cogitant, damna non uident: quo nescio an laboriosius malum aliud habeat uita mortalis. Nec tu tecum nec cum alijs dicas id quod multi solent: Nunc, fateor, bene est: sed quid post multos agam annos, hec quidem superuacua cura est non de annis modo, sed de uita hore unius incertis. Abijce prorsus hanc solicitudinem. Scriptum est: *Iacta super dominum curam tuam et ipse nutriet, nec dabit in eternum fluctuationem iusto* (1). Quid fluctuas? quid angeris? quid solicitus es? nescis quia dominus solicitus est tui? Bonum curatorem habes: non te fallet: non destituet. Scriptum est rursus: *Domino reuela iustitiam tuam et uiam, et spera in eo, et ipse faciet* (2). Monacorum, dicat aliquis, non principum sunt ista consilia. Qui hoc dicit non intelligit eo plus principes teneri et deum diligere et de deo sperare, quo ab ipso maiora et plura receperunt. Non sperare enim minora, a quo maiora perceperis, species est ingrati. Ipse igi-

(1) Cf. Psal. 54. 22. (2) Cf. Psal. 36. 5-6.

igitur qui te pauit ab infantia, te pascet ad ultimum, nec in se sperantem deseret qui, dum sperare in eum nondum scires, imo adhuc matris in utero latitantem non destituit. Quod si cupiditas uellicat, quam radicitus auulsisse difficile, monstrabo tibi cupiditatem irreprehensibilem gratiosam: uirtutum thesauros et preclaram fame supellectilem concupisce: quibus nec tinee nec fures officiant nec rubigo.

Nisi autem uel belli, ut nuper tibi, uel aliqua ineluctabilis difficultas inciderit, quicumque dominis lucra de suorum damnis ostentant, qui est aulicorum fere omnium mos uulgaris, ita illos ut anime fameque sue hostes aspiciant. Incitant dominos ut cum illorum inuidia furentur et rapiant, genus hominum nequissimum populos torquentium dominosque fallentium, simulque alios seque perdentium. De quibus uera et memorabilis est illa sententia Marij Maximi, cuius Elius Lampridius meminit in historia Alexandri principis (1) - ipsa enim uerba posui - *meliorem esse rem publicam et prope tutiorem in qua princeps malus est ea, in qua sunt amici principis mali, si quidem unus malus potest a plurimis bonis corrigi, multi autem mali non possunt ab uno quamuis bono ulla ratione superari.* Idcirco idem Alexander bonus princeps fuit, quod preter insitam animo uirtutem amicos, ut ibidem scribitur (2), *sanctos et uenerabiles habuit non malitiosos nec furaces nec fictiosos non callidos non ad malum consentientes non bonorum inimicos non libidinosos non crudeles non circumuentores sui non irrisores non qui illum quasi fatuum circumducerent, sed sanctos uenerabiles continentes re-*

---

(1) Cf. Hist. Aug. XVIII. 65. 4. (2) Cf. Hist. Aug. XVIII. 66. 2.

religiosos amantes principis sui, et qui de illo nec ipsi riderent nec eum risui esse uellent, qui nichil uenderent nichil mentirentur nichil fingerent, nunquam deciperent extimationem principis sui, ut se amarent. Et hec quidem ille. Tales ergo amici optandi principibus querendique. Alij autem ut et principum pestis et publica quasi hostes excludendi uitandique sunt. Malarum artium doctores, ut qui bonas et nesciunt et oderunt, in primis eam, qua ipsi estuant, auaritiam dominos suos docent; ut, si persuaserint, discipulos se peiores faciant. Est enim auaritia priuatorum mala, principum uero longe pessima; quo et plus licentie habet ad nocendum et quo pulcrior est rerum uilium contemptus in principe, eo admiratio atque auiditas est turpior: neque sine causa doctissimus ille princeps, cuius supra mentio est habita, Marcus Antonius dicere solebat (1) *in imperatore auaritiam acerbissimum malum esse:* ob quam Pertinacem et Galbam tales interitus meruisse quales alij crudelitate meruerant. Hoc igitur malum fugiant oderintque qui uirtutem amant, famam bonam cupiunt, sed in primis principes; quod et primi hominum sunt et illis ipsa res publica lucrum ingens ac merces ampla proposita est; quam si rite gesserint, ditissimi omnium mortalium sint futuri et opes immarcescibiles habituri: conscientiam letam ac securam, amorem dei et hominum. Qui appetitum autem sequi uolent, omnia illis in contrarium cedent. Nam neque insatiabilem animum satiabunt, et odio dei atque hominum laborabunt. Ita enim sapientibus uisum est, sic experientia docuit magistra certissima, non extingui cupiditatem opibus, sed accendi, op-

(1) Cf. Hist. Aug. VI. 8. 5.

optimumque esse consilium Epycuri [1] ut diues aliquis fiat, non diuitijs addendum, sed cupiditatibus detrahendum, quamuis, si diuitie uere essent que dicuntur, utique diuites facerent; sed non sunt. Omnes itaque thesauri qui sub celo sunt, unum diuitem non facerent: faciet eum cogitatio una breuis ac modesta, ab auaritia se abstrahens et respiciens ad naturam.

Et plurimos quidem modos querende pecunie in Yconomicis ponit Aristotiles, quibus aulici principum nostre etatis innumerabiles addiderunt, ut tantus ille philosophus hac in parte fuisse uideatur indoctior. Omnes tamen bono principi dediscendi sunt et contemnende artes, quecumque contra iustitiam pro utilitate uidentur institute, cum a doctissimis uiris atque sapientissimis diffinitum sit, nichil esse posse utile quod non idem iustum honestumque sit [2]. Et de aulicis quidem quibus bonis nichil est melius: sed id rarum; quibus malis nichil est peius, et id crebrum. De his, inquam, ultimis sententiam meam habes; imo non meam sed Dioclitiani, qui, nisi tam impius fuisset in religionem nostram, ascribi non immerito claris principibus potuisset. Eius ergo de his uerba sunt hec, memorabilia nisi fallor, sic ad literam descripta in libro de uita Aureliani [3]. *Colligunt se*, inquit, *quatuor uel quinque atque unum consilium ad decipiendum imperatorem capiunt: dicunt quid probandum sit. Imperator, qui domi clausus est, uera non nouit; cogitur hoc tantum scire quod illi loquuntur; facit iudices quos fieri non oportet; amouet a re publica quos debeat ob-*

(1) Cf. Senec., Epist. 21. 7 sq. (2) Cf. Cic., De off. III. 3. 11.
(3) Cf. Hist. Aug. XXVI. 43. 3.

obtinere. Quid multa? ut Dioclitianus ipse dicebat, bonus cautus optimus uenditur imperator. His atque alijs inductus, cum iam deposuisset imperium, concludebat *nihil esse difficilius quam bene imperare*(1). Et uere sic est. Non putent principes felicitatem sibi simulque facilitatem obtigisse: felicitatem qualemcumque, certe difficillimam, consecuti sunt. Qui michi non credit, principi saltem experto credat.

Hac parte unum hoc monere satis atque hortari uix sufficio, ne quem talium sic commisse tibi patrie preficias, ut alius dominus sit quam tu. Fuerunt enim multi in imperio qui, dum suos attollere cupiunt, sese depresserunt et contemptibiles atque inuisos populis effecerunt, per eos ipsos, quos ad alta promouerant, uenditi et irrisi. In quo maxime Claudius, qui Neronem precessit in imperio, uilis est habitus, qui libertos suos, nullius precij homines, Possidem et Felicem, Narcissum et Pallantem, usque adeo euexit, ut prouincias regerent eumque ipsum atque imperium spoliarent: et ille infelix seruis suis affluentibus indigeret. *His et uxoribus addictus*, ut Tranquillus ait(2), *non se principem sed ministrum egit;* horumque consilio et impulsu multa stulte gessit, multa crudeliter. Eadem in re notatus est Heliogabalus, quod haberet qui apud eum plurimum possent omnium cum dolore, quique omnia uenderent, et familiares improbos, *qui eum*, ut Lampridius ait(3), *ex stulto stultiorem faciebant*. Idem reprehensum in Didio Iuliano, quia quos regere auctoritate imperij debuisset, eos regendo imperio prefecisset(4). Verumtamen hec sub stultis aut mediocribus prin-

(1) Cf. Hist. Aug. XXVI. 43. 2.
(2) Cf. Claud. 28.
(3) Cf. Hist. Aug. XVII. 15. 1-2.
(4) Cf. Hist. Aug. IX. 9. 4.

principibus utcumque tolerabilia. Ego autem ex te nichil mediocre, nichil non egregium et singulare suscipio; non mee quidem et multorum spei satisfeceris, nisi bonos quoslibet et claros uiros aut attigeris aut preuectus post terga reliqueris; si quid forte defuerit, non nature imputem sed tibi. Quid uero minoribus immoremur, cum sub Marco Antonio, tali uiro et principe, libertos quoque multum potuisse compertum sit? Quo tibi et omnibus quibus preesse et prodesse propositum, diligentius prouidendum est, ne humanitatis obtentu, qua plurimum polles, in hoc te uitium labi sinas, in quod clari etiam principes lapsi sunt. Etsi enim uiri omnes illustres imitandi, non tamen omnia uirorum illustrium amplectenda sunt. Nemo est qui aliqua in parte non erret sitque sibi ipse dissimilis.

Dices autem, et fortasse iam dicis: iste homo ingratitudinem me docet; quomodo enim bene meritos mee prosperitatis exortes sinam? Tune id iubes? Absit. Nichil est minus principis, minus uiri, quam ingratitudo. Omnis uirtus habet aliquos detractores, omne uitium habet aliquos defensores; sola ingratitudo nulli unquam placuit, nulli displicuit gratitudo. Sed sunt alia multa et magna, quibus id meritos prosequaris: equi, uestes, arma, uasa, pecunie, domus, agri, et que sunt eiusmodi. Illud uide *ne*, ut scriptum est (1), *alienis des honorem tuum:* et, si non propter te qui, ut ego te noui, paratus esses non potentiam tuam modo, sed uitam tuam cum tuis equo animo partiri, at propter patriam ipsam tuam, quam regendam tibi deus dedit. Ita enim habe. Nil populo tristius, nilque molestius, quam multos,

(1) Cf. Prou. 5. 9.

precipue indignos, supra se uidere. Vnum te igitur dominum sciant omnes, unum colant, unum diligant, unum denique uereantur: reliquos non ut potentes, sed ut a te missos, aspiciant, qui ubi iussus tuos executi fuerint, priuati sint, nulla prediti dignitate aut potestate. Non loquor sine causa: uidi et obseruaui magnis in populis miram erga dominos patientiam, quamuis asperos et immites: nec minus miram indignationem atque impatientiam in eo quod plures suspicere ac metuere cogerentur; de quo ipso tecum quoque uideor egisse, dum me ultimo, nisi fallor, anno, altero rure solitarium, dignatus es inuisere.

De amicis alijs, qui non opes tuas sed te tuumque diligunt honorem, superuacuum uideri potest, quicquid tibi quisquam dixerit, amicitiarum cultori integerrimo atque fidissimo; presertim cum de hac re sit a Marco Tullio eleganti uolumine disputatum. Hec fere omnium summa est: nil humanis in rebus amicitia dulcius, nil sanctius post uirtutem, eosque qui maxime potentia ac uirtute prepolleant, maxime etiam amicis indigere, cum quibus et prospera et aduersa participent: ab amico turpe nichil expetendum, pro amico nichil turpe faciendum, honestum amico nichil denegandum: his pro fundamento positis, debere amicorum omnia esse communia, unum animum, unam uoluntatem, nec spe ulla nec metu nec periculo distrahendam: amandum amicum ut se alterum et omnem conditionis imparitatem exequandam: denique omnibus modis id agendum quod Pithagoras iubet, ut unus fiat ex pluribus(1). Que ipsa numquid non satis literis sacris expressa sunt, ubi inter Actus apostolicos scrip-

(1) Cf. Cic., De off. I. 17. 56.

scriptum est (1): *Multitudinis credentium et in Cristo sese amantium erat cor unum et anima una, nec quisquam eorum, que possidebat, aliquid suum esse dicebat, sed erant illis omnia communia*. Et, siquis dicet amicitiam illam fuisse credentium et in Cristo sese amantium, nec ego de alia loquor, nec amicitiam stabilem nec omnino aliquid firmum reor cui non Cristus fuerit fundamentum. Neque uero ipsi gentium philosophi opinati sunt posse ueram amicitiam sine uera sapientia ac uirtute consistere: hanc uero non sic accipi debere, ut dixerunt aliqui curiositate ridicula nullum esse uel fuisse sapientem. Non enim illum querimus qui non est, eo contenti sumus quem fert humana conditio (2), et inter tales esse illam, de qua loquor, amicitiam diffinimus, cuius consumate quidem ac perfecte, etsi paucissima numerentur amicorum paria, in quibus preclarissimum nomen habent Africanus minor et Lelius, tamen est et hec ipsa communis bonorum hominum amicitia dulcis ac placida, in qua nulla habeat locum adulatio, nulla contumelia aut contemptus, nulla discordia, nulla discrepatio, nisi de amici commodis aut honore, sed pax et consolatio et conuictus. Nichil denique in hac fictum, nichil duplex, nichil occultum, sed pura omnia atque simplicia et aperta. Cum tali amico comunicanda omnia dixerim et consilia et actus et honores et diuitias et postremo spiritum sanguinem uitam ipsam, quod plerosque et fecisse liberaliter, et hinc laudatos merito fuisse cognouimus. De quibus nunc agere longum est, de fictis enim uerisque amicitijs satis multa pro tempore dicta sunt.

(1) Cf. 4. 32. (2) Cf. Cic., Laelius 5. 18.

Procedo itaque nec ordinem sequor, nisi quem casus obtulerit: ut cogitatus in mente ueniunt, ita eos ad calamum deduco. Quoniam ergo de pietate ac liberalitate in amicos dixi aliquid, unum tamen hoc adijciam. Quamuis hodie maxime uerum sit quod ait ille (1), *dantur opes nulli nunc nisi diuitibus,* multique id faciant, callidi illi quidem et uersuti, et, ut uerbo utar tulliano (2), beneficium fenerantes, in eos maxime liberales, qui maxime sunt potentes ad gratiam referendam, tu tamen, qui de tuis beneficijs nichil aliud petis nisi benefacere, et procedentem inde letitiam animi bene sibi conscij, contrarium morem serua, erga magis egentes non tantum de proprio liberalior, sed sine iniuria a diuitibus accipiens quod pauperibus largiaris. Habes rei huius autorem Alexandrum ipsum, de quo dixi, adolescentem egregium ac principem; sic enim ipse faciebat (3). Nec sum nescius aduersum me ipsum esse posse quod loquor, qui, etsi non ad inuidiam diues, sim tuo tamen et paterno munere nullius rei egens, que summe diuitie iudicio meo sunt. At non me neque alios, sed te unum in hoc sermone respicio.

Unum aliud michi nunc animum premit quod tibi gaudium esse debuerit. Scio quidem non humilitatem in principe, sed magnanimitatem solere laudari. Verum quisque secundum sensum suum. Ego utramque laudabilem iudico nec sibi inuicem aduersas, ut stulti putant. In hoc enim, ut in multis in fere omnibus, uulgo erratur. Sunt qui superbum magnanimum timidumque humilem dicant: u-

---

(1) Cf. Mart. V. 81. 2. (2) Cf. Laelius 9. 31.
(3) Cf. Hist. Aug. XVIII. 21. 2.

utrumque eque falsum. Volo ego principem inter suos et in prosperitate humilem contra hostes et in aduersitate magnanimum, nusquam timidum aut superbum. Est quidem, quantum michi uidetur, ad omnem uirtutem primus gradus humilitas. Quidam tamen pusillanimes cecique non se dominos credunt, nisi superbiant tumeantque supra humanum modum. Hinc illa stultorum principum ludibria. Gaius Caligula, uilissimus principum, humanis sibi prorsus indebitis non contentus honoribus, diuinos uoluit, seque statuis in templo positis ut deum adorari et coli, indignus etiam salutari, quin et numini suo templum proprium et hostias et sacerdotes instituit et aureum simulacrum (1), multa preterea que prosequi est tediosum, credens scilicet hoc magnitudinem augere quo stultitiam detegebat. Quid Comodo incommodius, quid turpius? et huic tamen, pessimo filio patris optimi, immolatum est ut deo et in habitu Herculis oblate sunt statue (2), qui non modo non deus sed ne homo quidem erat, imo feda prorsus et immitis belua. Quin et Heliogabalus ipse, non principum modo sed hominum spurcissimus, adorari cepit (3), qui omnes ilico trucidandi et in Tiberim et in cloacas abijciendi erant (4).

Inuitus, fateor, de his loquor, et peccatis, ut reor, exigentibus tales nobis imperatores fuisse uerecundor et doleo. At non quod ego cuperem, sed quod res habet, est dicendum, ut michi parcius irasci debeant barbari nostri transalpini, si de eis quoque quod sentio interdum loquar, ueritate suadente non odio. Non enim homines odi, sed

(1) Cf. Suet., Calig. 22.
(2) Cf. Hist. Aug. VII. 9. 2.
(3) Cf. Hist. Aug. XVIII. 18. 3.
(4) Cf. Hist. Aug. XVII. 17. 2.

uitia, eaque non minus, imo equidem multo magis in nostris quam in alijs, sicut proprio in agro quam in alieno lappas ac tribulos et urticas, sed iactantiam uanissimam gentis inutilis et ad predicandum de se mentiendumque promptissime nullo modo, fateor, pati possum. At, ne nouam litem cum absentibus ordiar, reuertor ad ordinem. Post hos ergo Dioclitianus adorari uoluit, et non uestibus tantum, sed calciamentis insertis gemmis romanum cesareumque habitum immutauit [1] ingenti nouitate in uiro alioquin graui nec incondito et qui imperium tandem quietis amore dimiserit. Ad summam uero sic extimo superbiam et pompas non a magnanimitate sed ab animi imbecillitate procedere. Videtur enim uilibus animis mox, ut aliquid excellentie nacti sunt, ad celum ascendisse, ut subito suimet obliti in cogitatibus euanescant, at uere magnanimis nil est magnum, nil quod eos loco moueat. Itaque Cesar Augustus, principum maximus atque optimus, non modo diuinos honores non optauit seque adorari noluit [2], sed ne dominum quidem dici uoluit, ne a liberis ipsis aut nepotibus, imo uero quod Tranquillus ait [3], *domini appellationem ut maledictum et opprobrium semper exhorruit* edictoque illam uetuit, et contrafacientes corripuit grauiter manu uultu uoce. Fecit idem Alexander non ille rex Macedum, qui superbia omnes excessit et uanitate, quique Persarum uictor, Persarum moribus uictus et more Persico adoratus, importuna dementia deus et dei filius uideri uoluit magna religiosarum aurium iniuria; sed hic alter Alexander, princeps

(1) Cf. Eutrop. IX. 26.

(2) Cf. Suet., Aug. 52.

(3) Cf. Aug. 53.

ceps romanus, qui hodie nobis sepe se obtulit quique non solum se uetuit adorari (1) sed non aliter quam proprio nomine salutari uoluit hoc modo: Aue, Alexander. Siquis autem sermone aut flexu capitis eum blandius salutasset, aut expellebatur aut graui cachino mordaciter ridebatur (2).

Ego, si te tuosque mores noui, quos tot annis et nosse potui et nosse michi uideor, non dubito te domini titulum patienter ferre potius quam iocunde. Audiui amplius quam semel dum tu diceres et iureiurando interposito affirmares non te dominio delectari paratumque illud sponte dimittere, ni timeres ne rem publicam alter inuaderet et grauiore illa iugo forsitan premeretur et tu esse quod nolles sub domino cogereris: alioquin multo malle te liberum [esse] quam dominum, cum et abunde de proprio diues sis, et potens sine tot curis expeditam et tranquillam agere iuuentam honoratamque, cum uenerit, senectutem. Ex quibus clare conijcio michique persuadeo quia, quo minime delectaris, consequens est ut nec eius nomine glorieris. Sed, quoniam populum castigare prescriptamque consuetudinem abolere difficile est, illos uti libet loqui sinis, tu, ut licet et ut decet, loqueris. Nam neque te dominum aut dicis unquam aut scribis: et morem quo nostri temporis principes ac terrarum domini utuntur, alto animo despiciens, tuum sine ullis externis subscriptionibus nudum nomen epistolis adhibes; neque plurali unquam, sed singulari semper uteris sermone, non cum maioribus modo, sed cum paribus cumque minoribus, mecum denique, quo ni-

(1) Cf. Hist. Aug. XVIII. 18. 3.

(2) Cf. Hist. Aug. XVIII. 17. 4-18. 1.

nichil humilius: non nos, inquis, ut ceteri, sed ego hoc uolo, hoc precor, hoc iubeo. Quod ego perlegens exulto, et tacitus mecum dico: uir hic, si tumeret animo, et uerbis etiam tumeret, ut isti qui uideri uolunt multi nec sunt singuli nec sunt quicquam. Bene quidem hoc facis et magnifice, et maximos imitaris, etsi non ut imitator, sed proprio id agas instinctu. Quere autem Julij et Augusti Cesarum epistolas: quarum multas apud Iosephum, quasdam apud Suetonium inuenies: nusquam ibi nos scriptum legitur, nusquam uolumus uel precipimus, sed uolo et precipio et que sunt similia. Et sane, ut iocari soles, hi qui de[m] se pluraliter loquuntur, seque et uxores et filios et famulos nominare uidentur: tu non alium quam te unum nominas: tu unus, quicquid id est, iubes ac statuis. Placet hic animus, placet modestia, placet stilus: quo non duo illi tantum quos premisi, sed plurimi etiam principum antiquorum usi sunt, quorum omnium testes extant epistole diuersis in libris. Quod idcirco commemoro, ut et tu stilo tuo gaudeas et alios sui pudeat, quem magni animi signum putant, cum exigui timidique sit indicium manifestum. Ceterum hec tua in sermone modestia alterius admonet, eius scilicet que exteriore eminet in habitu teque sic spectantium oculis approbat ut auribus altera: quo undique uir perfectus et rationis et sensuum iudicio modestissimus habeare. Cum enim ceteri terrarum domini auro purpuraque per ora ciuium uolitent [1] onusti et compti haud aliter quam in diebus festis altaria, seque eo maiores extiment, quo linteo cariore obuoluti fuerint, tu mediocri cultu conten-

ten-

(1) Cf. Cic. (Ennius), Tusc. I. 14. 34.

tentus incedis, ut te dominum non uestis non elatio, sed sola morum grauitas et frontis probet auctoritas. Bonum duplex ut in contrario duplex malum, et iactantia per se ipsam odiosa et imitationis periculosa contagio. Populi enim omnes actus principum et habitus imitari student. Ita sit uerissimum nullos magis rei publice nocere quam qui exemplo nocent, quia uerum est quod ait ille (1): *Componitur orbis regis ad exemplum.* Sic est hercle: mali mores principum non eis tantum, sed omnibus sunt damnosi. Est his quidem consentaneus atque conueniens locus apud Marcum Tullium tertio De legibus (2). Nec enim, inquit, *tantum mali est peccare principes, quamquam est malum per se ipsum malum, quantum illud quod permulti imitatores principum existunt. Nam licet uidere, si uelis replicare memoriam temporum, qualescumque summi ciuitatis fuerint, talem ciuitatem fuisse: quecumque mutatio in principibus extiterit, eandem in populo secutam. Idque haud paulo est uerius quam quod Platoni nostro placuit qui musicorum cantibus ait mutatis mutari ciuitatum status: ego autem, nobilium uita uictuque mutato, mores mutari ciuitatum puto. Quo pernitiosius de re publica merentur uitiosi principes, quod non solum uitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in ciuitatem: neque solum obsunt quod ipsi corrumpuntur sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent.* Hec Cicero. Ego uero, quotiens te uideo mecum et cum alijs, dicere soleo: hoc duce discet nemo superbiam, nemo pomposos habitus induet: et sepe michi illud occurrit quod apud Liuium de Hanibale scrip-

C 4 tum

(1) Cf. Claudian., De IV Cons. Hon. 299. 300.

(2) Cf. i4. 31.

tum est [1]: *uestitus nichil inter equales excellens, arma atque equi conspiciebantur,* quamquam id in tempore belli non tantum laudis habet et in homine bellicoso, unde delitie omnes excluduntur. Tu modestiam pacis et prosperitatis in tempore exhibes, que immoderantie atque insolentie matres sunt. Itaque tuus hic habitus omnia cogitanti non tam illum, quem dixi, Hanibalem quam Augustum Cesarem ad memoriam reducit, de quo regum omnium et populorum domino summa in pace scriptum est [2] quod ueste non temere alia quam domestica usus est, ab uxore et sorore et filia neptibusque confecta.

Multa nunc etiam occursant ni uererer ne qui te fortasse fastidio his affeci, cunta prosequendo conficiam. Vnum hoc nullo modo pretereundum reor, quod preclaros maxime ac uerendos principes facit, in quo tu quidem hortatore non indiges, uiros egregios ut honores tibique familiarissimos efficias. In hoc enim per te ipsum adeo pronus es ut, contrarium facere si uelis, natura ipsa prohibeat: nichil autem fit melius quam quod duce fit natura. Efficax consuetudo, efficax doctrina, efficacior natura est, omnes si iunguntur, efficacissime. Egregios autem uiros dico, quos e grege hominum uulgarium aliqua abstraxit excellentia, et uel iustitia insignis ac sanctitas, quod heu nostra etate perrarum est, uel rei militaris experientia ac doctrina uel literarum copia rerumque notitia singulares fecit. Quamuis autem *plerique arbitrentur res bellicas maiores esse quam urbanas, minuenda est tamen hec opinio,* ut Officiorum primo ait Cicero [3]. Ponit exempla greca et latina, Themistoclem

et

(1) Cf. XXI. 4. 8. (2) Cf. SUET., Aug. 73. (3) Cf. 22. 74. sqq..

et Solonem, Lisandrum et Ligurgum, et ex nostris Gaium Marium et Marcum Scaurum, Gneum Pompeium et Quintum Catulum, Africanum minorem et Publium Nasicam, denique se ipsum homo glorie appetentissimus his exemplis interserit. Nec iniuste tamen id quidem: sine dubio enim non plus egit Antonius dum armis et acie Catilinam fregit, quam Cicero ipse, dum coniurationem impiam alto consilio patefecit, et coniuratos oppressit in carcere.

Et in hoc quidem urbanarum rerum studio literati homines excellunt. In hoc autem numero literatorum hominum magnum locum iurisconsulti tenent, utilissimi semper rei publice, si iuris notitie iustitie quoque amor et cultus accesserit, et sint, ut Ciceronis utar uerbo (1), non magis iuris consulti quam iustitie. Sunt enim qui ius atque iustitiam quam profitentur, oppugnant professionis sue nomine prorsus indigni. Non enim satis est scire, nisi et uelis, et uoluntas bona rectam scientiam comitetur. Talibus sane multi principum suum imperium exornarunt: Adrianus Iulio Celso, Saluio Iuliano, Neratio Prisco; (2) Antonius Sceuola; (3) Seuerus Papiniano; (4) Alexander Domitio Vlpiano, Fabio Sabino, Iulio Paulo alijsque compluribus. (5) His tu semper, quantum etas hec patitur, patrie tue studium honestasti. Sunt et literatorum species alie ex quibus et oportuna consilia sperari possunt et docta colloquia et, ut dicere solebat Alexander (6), fabule literate. Itaque et medicos et liberalium artium magistros ciuitate donasse Julius Cesar legitur (7). Qui-

bus

(1) Cf. Phil. IX. 5. 10.
(2) Cf. Hist. Aug. I. 18. 1.
(3) Cf. Hist. Aug. IV. 11. 10.
(4) Cf. Hist. Aug. XIII. 68. 1.
(5) Cf. Hist. Aug. XVIII. 68. 1.
(6) Cf. Hist. Aug. XVIII. 34. 6.
(7) Cf. Suet., Div. Jul. 42.

bus omnibus haud dubie preferendi sunt qui eam, quam theologiam uocant, sacram scientiam profitentur, modo illam ab inanibus sophismatibus incorruptam seruent.

Faciebat hoc autem princeps prudentissimus ut et literati homines libentius Rome essent, et ceteros ad studendum tanti spe premij inuitare[n]t. Erat enim cara res admodum ciuilitas tunc romana, unde et Paulo apostolo se romanum ciuem asserenti tribunus in cuius ille potestate tunc erat, ait: *Ego, multa summa ciuilitatem hanc consecutus sum* (1). Tu, uir inclite, qui rem tantam dare non potes, hoc tantum prestabis, ut doctos honestisque studijs claros uiros loco ciuium tuorum habeas, et ciuili urbanitate prosequaris sic, ut urbem tuam uirorum illustrium incolatu studiumque iam uetustum renoues et exornes. Nichil enim eque eruditos homines allicit ac principum familiaritas atque dignatio. Familiam illam nempe clarissimam non tam Augustus Cesar imperio quam conuictu et morum comitate contraxerat. Habuit ergo in sodalitio Marcum Tullium Ciceronem primo, consequenter Asinium Pollionem, Valerium Messalam, Parium Geminum, florentissimos oratores: Publium quoque Virgilium, Horatium Flaccum, poetas egregios, ad quos sunt ipsius principis familiares epistole; quibus ille summus hominum mundi dominus duobus illis rusticanis mantuane et uenusine originis non se equat tantummodo, sed submittit quodammodo, ne quem plebeie familiaritatis unquam pudeat, quam ingenium ac doctrina nobilitent. Quem puderet enim, queso, cuius Augustum non puduerit? Tuccam preterea et Vaium cremonensem habuit et Ouidium sulmonen-

nen-

---

(1) Cf. Act. Apost. 22. 28.

nensem, quamuis hunc ultimum suo indignum contubernio iudicans relegarit: habuit et Marcum Varronem doctissimum, ut perhibent, romanorum historieque patrem Titum Liuium patauinum, qui tuus, nunc si uiueret, ciuis esset: habuit et alios multos, uno tempore non minus quam omnibus romanis legionibus illustratus hoc doctorum hominum comitatu. Nam quid tantum sibi conferre potuerant uel triginta quinque tribus populi romani uel quadraginta quator legiones bellatorum - tot enim habuisse illum inuenio quantum Virgilius solus contulit ad eternam famam? Viuit illa utique: cetera periere. Neque uero tantum ex Italia, sed ex Grecia quosdam quoque cesaree fama lenitatis allexerat. Nam quid, oro, bene meritis et insignibus uiris potest esse iocundius quam sub iusto et miti principe ac fauorabili extimatore meritorum uitam agere? Vnde illud opinor, multos horum interdum tua e patria digressuros, ni tu illos tue notissime benignitatis uinclis astringeres. Laudo equidem et probo. Armati enim tibi ad horam utiles esse possunt et temporale obsequium prestare, literati autem et temporale consilium et mansurum nomen, insuper ascendendi ad superos rectum iter ostendere atque ascendentem lingue ulnis attollere aberrantemque retrahere.

Sed iam satis est, uereorque ne nimium. Cogitaueram incipiens te in fine[m] ad corrigendos populi mores adhortari: nunc recogitans impossibile prorsus esse quod molior, nec unquam legum presidio fieri potuisse nec regum, propositum intermisi. Impossibilium nempe deliberatio uana est; uerumtamen populi mos est unus, quem dissimulare non possum, quominus te non modo exhorter, sed obtester; ut morbo publico dexteram tue correctionis admoueas

ueas. Nec dicas: hoc quod corrigi postulas, non est patrie mee proprium, sed commune urbium multarum. Pertinet enim ad decorem tuum, ut, sicut tu adeo multa singularia recepisti, quibus inter coetaneos tuos excelleres, sic patria tua singulare aliquid a te recipiat, unde excellat inter proximas ciuitates.

Nosti quidem, uirorum optime, in ueteribus sacris literis ita scriptum [1]; *omnes morimur;* in recentioribus autem ita [2]: *statutum est hominibus semel mori;* in secularibus demum ita: *moriendum esse certum est: et id incertum an hoc ipso die* [3]: quod, etsi nusquam esset scriptum, non minus ideo certum esset, natura nos identidem admonente. Nunc uero an natura ipsa an consuetudine in naturam uersa nobis accidit ut nostrorum mortes sine dolore et gemitu uix feramus, et eorum exequias sepe tristi uociferatione prosequamur, quem morem uix tam usquam alibi radicatum quam in patria tua uidi. Moritur aliquis seu plebeius ille seu nobilis - quod ad hoc enim attinet, nichil refert, quia non minus, sepe etiam magis, plebeiorum quam nobilium animi quatiuntur affectibus et quod deceat minus uident - mox ut is spiritum emisit, dolor immodicus atque ingens fletus exoritur. Hunc ut inhibeas, non peto. Esset enim longe difficile et fortassis impossibile homini, et si Ieremias propheta dicat [4]: *Nolite flere mortuum, neque lugeatis super eum fletu* et poeta magnus Euripides in Tresphonte scribat decere, consideratis presentis uite malis, ut in ortu nostrorum lugeamus in obitu gaudeamus [5].

Sed

---

(1) Cf. II. Reg. 13. 14. (2) Cf. Hebr. 9. 27. (3) Cf. Cic., Tusc. I. 48. 115.
(4) Cf. Cic., Cato 20. 47. (5) Cf. 22. 10.

Sed hec sententia nimis philosophica paucissimis nota est, uulgo autem prorsus inopinabilis et inaudita. Quid peto igitur dicam. Effertur funus, matrone cateruatim prodeunt in publicum uicosque et plateas altis complent inconditisque clamoribus, ut siquis rei nescius interueniat, facile possit aut illas in furorem uersas aut urbem captam ab hostibus suspicari. Inde, ubi ad templi fores est peruentum, geminatur fragor horrisonus et, ubi Cristo laudes cani siue pro defuncti anima deuote preces uel submissa uoce uel in silentio fundi debent, illic meste reboant querele et femineis ululatibus altaria sacra pulsantur, quia scilicet mortuus sit mortalis. Hunc morem, quia graui et nobili contrarium politie tuoque regimine indignum, censeo ut emendes, non tantum consulo, sed, si licet, obsecro. Iube ne qua prorsus hanc ob causam pedem domo efferat: si flere miseris dulce est, quantumlibet domi fleat, faciem publicam non contristet.

Dixi ecce plura fortasse quam debui, sed pauciora quam uolui. Si in alterutro sit erratum, da ueniam, uir illustris, et boni consule diuque feliciter rem publicam rege et uale.

Arquade iiij Kalendas decembres.

VARIARVM LECTIONVM DELECTVS

CONPENDIORVM CONSPECTVS

N = Cod. Flor. Bybl. Nation. C. 5. 2560; saec. XIV-XV. Desunt p. 36. 26 Sunt qui - p. 41. 13 quantum illud.
L = Cod. Flor. Laurentianus Acquisti e Doni 266; saec. XIV-XV. Desunt p. 40. 22. sic - p. 46. 19 refert; ordine turbato, p. 34. 24 - 40. 22 (metu-teque) ante p. 29. 37 - 34. 23 (-minit-nec).
M = Cod. Matritensis Bybl. Nation. Q. 107. 5779; saec. XV ineuntis.
V = Cod. Venetus Marcianus 1547; saec. XV.
O = Quattuor horum codicum consensus.
1501 = Editio princeps Venetiis a. 1501 emissa.
p. c. = post correcturam.

Adn. De nominibus imperatorum, quae in Petrarchae chirographis non repe-riuntur, ne nimia scripturae inconstantia legentium oculos laederem, maiorem grauioremque testium partem secutus, *Adrianus*, *Antonius* pro *Antoninus, Heliogabalus* semper scripsi.

p. 1. *In titulo* de carraria] carrarie *N* carariensem *L* - 1. scriberem] scribere aliquid meditor *LMV; cf. Rer. Senil. III 3* — 2. me *om. N* - tu me inter. more tuo *LMV* — 8. unus] *add.* est *LMV* - interitum *O*, *corr. 1501* — 15. dimittere *O*, *corr. 1501*.
p. 2. 3. et *om. N* — 6. urgerem *NMV*, *L p.c.* — 16. atth. *NV;* Ath. *praetuli conlata Caesaris uita* — 17. quoque *N* - 18. uidelicet *N* — 24. uar.] *add.* et *LMV* — 27. aleuiare *N* lenire *LMV*.
p. 3. 20. pau. ac par. *LMV* — 25. sic. e duo. *LMV*.
p. 4. 6. ut] et *V* alloquor *V* — 7. thesal. *O* — 20. immaturo *NLM 1501* maturo *V*, *correxi*.
p. 5. 29. curiosius *1501* — 30. reprehensionemque *N*, *quod seruare possis*, *eo quod est* superuacuum *in* superuacuam *mutato*.
p. 6. 12. audientum *V* — 19. aud.] aut uid. *add. LMV* — 21. erat] esset *LMV*.
p. 7. 2. auidus *M*.
p. 8. 4. enim alterum] autem *LMV* — 20. nec] et *N* — 25. imbecillum *LMV*.
p. 9. 2. firmantibus *O 1501*, *correxi* — 3. quatitur *M* — 11. Emn. *L* — 13. ad] at *LM* — 18. nichil *O 1501*, *correxi;* cf. p. 23. 26.

p. 10. 5. supremo *LMV* — 9. omne] *add*. genus et omne *N* — 13. perderent *LMV* — 16. uiolentiam *1501* — 18. nimis *V* — 21. posset *N* (?) *V* - ill. igit. *LMV*.

p. 11. 2. Et] Quod *N* — 3. possunt *N* — 17. ut] quod *N* — 19. uerus *LM*, *V p.c.* — 21. grata *V* - est *NLV* — 22. Id ut *LMV* — 29. Nam] *add*. et *LMV*.

p. 12. 2. Audebo *LMV* — 8. filij] ciues *V*.

p. 13. 8. Quis] cuius *N fortasse recte* — 10. Quod] quam *LMV* — 20. et quasi] siue *LMV;* expir. et qua. *seclusi ego* — 22. tumul. *MV* — 23. Vespes. *N*.

p. 14. 21. Antonius *hic O 1501 quam semper, ut dixi, scripturam seruaui* — 23. se] *add*. illo *LMV* — 26. nec] ac *N*.

p. 15. 1. sapiens uir *LMV* — 3. cum] tum *LM* — 6. extimatoribus *LMV* — 7. quando] quia *M* — 9. in *om*. *LMV* - hostium *O*.

p. 16. 7. at *LMV* — 28. melioribus *V*.

p. 17. 15. tibi etiam *LMV*.

p. 18. 24. quid.] qualis *N* — 27. insignis *O 1501, correxi*.

p. 19. 6. quoque *N* - gruni. *LM* — 17. pene iam *LMV* — 20. renouandum *LM*.

p. 20. 1. honorabilis *1501* — 4. dicat *LMV* — 16. prox. sicc. *LMV* — 26. tam *om*. *N*.

p. 21. 4. indicat *LMV* — 9. promptinas *NLV* promptians *M* pomptias *1501* — 13. promtine *N* promptine *L* promptiue *V* proromptiue *M* pomptie *1501* — 16. ut, *om*. que *N*.

p. 22. 11. adriano *hic O quam scripturam, ut dixi, semper sum secutus* — 15. esse non *LMV* - aga *N* agam *LMV 1501, correxi* - 16. enim *om*. *N* — 21. si] etsi *LMV* — 27. sed *om*. *LMV*.

p. 23. 5. Vespes. *N* — 6. publica *L* — 9. ac *N* atque *L* — 20. presidentum *M*.

p. 24. 23. magis *O*, *corr*. 1501.

p. 25. 21. et genti *M*.

p. 26. 3. deglutire *LV* — 9. Antoninum *M* — 23. humilitatem *L* — inclinat *L*.

p. 27. 5. optato *LMV* — 6. et *om*. *N* — 8. fer et *O 1501*, *correxi*. — 11. et contra *N* — 15. leuius *NMV fortasse recte* — 18. non tam *L*.

p. 28. 19. enutriet *LV* — 23. Reuela dom. uiam tuam et spera *LMV Vulg*.

p. 29. 5. diff.] *add*. est *LMV* — generos. *LMV* — 23. fu. bon. prin. *M* — 25. nec-nec] non-non *LMV*.

p. 30. 6. publici *L* — uitandique *om*. *N* — 12. ad] quoad *N*.

p. 31. 1. epic. *LV* — 16. Et] sed *LV* — 17. est *om*. *M* — 19. dyocl. *L*.

p. 32. 10. en.] tamen *N* — 13. promorant *M* — 21. in] etiam *M*.

p. 33. 7. antonino *L*.

p. 34. 3. den.] uero *N* — 21 am. hon. *LMV* — 24 nec metu *om*. *N*.

p. 35. 1. Et in Cristo sese amantium *om*. *LMV Vulg*. — 4. ill. amic. *LV* — 13. illam *om*. *N* — 17 nullum *N* — loc. habet *LMV* — 19. discept. *LM*.

p. 36. 4. tam. h.] hoc iam dictis *LMV* — 22. gaudio *LMV* — 26. Sunt qui - quantum illud (p. 41. 13) *om. N.*
p. 37. 13. est *om. M* — 14. comm. *M* — 19. eliog. *L* — 26. his *M.*
p. 38. 7. ergo *om. L* — dyocl. *M* — 20. dominij *M* — 23. Macedonum *L.*
p. 39. 14. esse *LMV 1501, seclusi ego* — 15. sis diues *V* — 24. nudum *om. LV.*
p. 40. 14. quidem *LMV 1501, correxi* — 22. teque] *quae sequuntur desunt in L usque ad* quia non (p. 46. 19)
p. 41. 13. quod] *incipit rursus N* — 18. placet *LMV.*
p. 42. 1. uestitum *N* — 9. domino *om. N* — 14. max. ac] memorie *N* — 18. fac. *om. V* — 20. est nat. *M* — 21. iungantur *MV* — 22. hom.] omnium *N.*
p. 43. 1. Lig. *NMV.* — 9. in *om. M* — 16. enim *om. M.*
p. 44. 6. inuitarent *NMV 1501, correxi* — 7. ego ait *MV* — 9. tantum] saltem *MV* — 19. Parium *NMV 1501; sed ei Varius nomen fuit.*
p. 45. 24 in finem *NMV 1501, correxi.*
p. 46. 7. uirum *NV*; cf. p. 44. 13. — 19. quia non] *rursus incipit L* — 24. ieiunias *M* yeromias *L* — 25. super *om. N* — 26. Tresph. *O* 1501 *pro* Cresph.
p. 47. 1. profetica *N* — 20. denique *N.*

Huius libelli CCCL exemplaria inpressa sunt non ueno proposita quae anno ineunte DCCI a Studio condito Maria Papafaua de Carraria domi suae a. d. XVII kal. Iun. uesperi Patauinis professoribus muneri dedit et legatis qui ex toto terrarum orbe conuenerant ut almae Vniuersitati gratularentur.

EXEMPLAR 295